

Σ. Μαυρουδέα: Η "μάχη" της δραχμής και τα παρεπόμενα της

Προσφάτως η ελληνική επικαιρότητα έγινε μάρτυς μιας πολεμικής σύγκρουσης. Πολεμικά ανακοινωθέντα, στρατηγικές κινήσεις, συσχετισμοί δυνάμεων, νίκες και απώλειες βομβάρδιζαν καθημερινά την κοινή γνώμη που έμπλεα δέους - και πιθανώς "εθνικά εγρηγορούσα" - έσπευσε να δώσει το παρόν, συρρέοντας στα ταμεία των τραπεζών και αγοράζοντας κρατικά χρεώγραφα, συνάλλαγμα ή επιλέγοντας τύπους τραπεζικών καταθέσεων. Το αποτέλεσμα της "μάχης" φαίνεται ότι υπήρξε το "εθνικώς" επιθυμητό, καθώς οι σκοτεινοί αντίπαλοι του εθνικού νομίσματος υπέστησαν ήττα κατα κράτος, η δε βραχυπρόθεσμη κίνηση κεφαλαίων απελευθερώθηκε.

Η casus belli της σύγκρουσης αυτής υπήρξε η συμβατική υποχρέωση του ελληνικού κράτους έναντι της ΕΟΚ - στην κατεύθυνση της οποίας άλλωστε συμπλέουν το ελληνικό κράτος και το ελληνικό κεφάλαιο - για απελευθέρωση και των βραχυχρονίων κεφαλαιακών ροών. Συνεπώς η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής θα προσδιορίζεται πλέον ελεύθερα μέσα στις αγορές χρήματος και κεφαλαίου. Με την άρση των περιορισμών στην κίνηση κεφαλαίων διανοίγονται μια σειρά νέες δυνατότητες για μικρομεσαίους χρηματοκεφαλαιούχους [1], όπως τραπεζικές καταθέσεις στο εξωτερικό, αλλά κυρίως μια σειρά κερδοσκοπικού χαρακτήρα δραστηριότητες (με την έννοια ότι δεν αποτελούν παραγωγικές επενδύσεις αλλά προσπορίζονται ένα τμήμα της συνολικά παραχθείσας υπεραξίας [κερδών] με την μορφή του τόκου και επιπλέον πολλές από αυτές είναι καθαρός "αέρας") όπως προθεσμιακές πράξεις συναλλάγματος, χρηματοοικονομικά δικαιώματα συναλλάγματος, πράξεις ανταλλαγής νομισμάτων κλπ. Σημειωτέον ότι η απελευθέρωση της κίνησης του κεφαλαίου αποτελεί γενικότερη τάση σήμερα μέσα στα πλαίσια της κρίσης αλλά και των ιμπεριαλιστικών ολοκληρώσεων (δηλαδή της σύγχρονης μορφής της διεθνοποίησης του κεφαλαίου). Συμβάλλει στην διευκόλυνση της διεθνοποίησης του κεφαλαίου, δηλαδή στην πιο απρόσκοπτη αναζήτηση πεδίων κερδοφορίας υπεράνω κρατικών ορίων και στον συνασπισμό του με κεφάλαια άλλων προελεύσεων και σε αντιπαράθεση, φυσικά, με κάποια τρίτα. Ταυτόχρονα όμως, σήμερα, υπο συνθήκες βαθιάς οικονομικής κρίσης (δηλαδή με προβληματικό ποσοστό κέρδους στην σφαίρα της παραγωγής και συγχρόνως υπερσυσσώρευση κεφαλαίων - ιδιαίτερα με την μορφή χρήματος) η απελευθέρωση και η διεθνοποίηση αυτή οδήγησε στην διστακτικότητα των χρη-

ματοκεφαλαιούχων να εμπλακούν σε παραγωγικές επενδύσεις (δηλαδή δραστηριότητες που παράγουν επιπλέον υπεραξία) και συγχρόνως κράτη και παραγωγικές δραστηριότητες που χρειάζονται επειγόντως κεφάλαια για να αντιμετωπίσουν την κρίση και τις απαιτήσεις της αναδιάρθρωσης (τόσο στην δημοσιονομική όσο και στην παραγωγική τους διάσταση). Το αποτέλεσμα είναι ότι συγκροτήθηκε μια εξαιρετικά μεγάλη, διεθνοποιημένη, ευέλικτη και κερδοφόρα αγορά χρηματικών κεφαλαίων όπου μεγάλες μάζες κεφαλαίων - αντι να δεσμεύονται και να χρηματοδοτούν παραγωγικές δραστηριότητες - παίζουν με τίτλους και μορφές κρατικού και ιδιωτικού δανεισμού καθώς και με συναλλαγματικές ισοτιμίες. Το κράχ του 1987 και η πρόσφατη κατάρρευση του Μηχανισμού Συναλλαγματικών Ισοτιμιών (ΜΣΙ) της ΕΟΚ έδειξαν έμπρακτα τις δυνατότητες αλλά και τα προβλήματα που δημιουργούν οι εξελίξεις αυτές.

Στην πρόσφατη ελληνική περίπτωση, οι κάτοχοι σημαντικών χρηματικών κεφαλαίων, θεωρώντας ότι η πολιτική της “σκληρής δραχμής” [2] έχει οδηγήσει σε σημαντική υπερτίμηση της ισοτιμίας της, εκτίμησαν ότι αυτό δεν μπορεί να συνεχισθεί υπο συνθήκες ελεύθερης κίνησης κεφαλαίων και συνεπώς επίκειται υποτίμηση. Κινήθηκαν επομένως προκαταβολικά, πουλώντας δραχμές - όσο ακόμα είναι υπερτιμημένες - και αγοράζοντας συνάλλαγμα [μάργα ή δολάρια κατά προτίμηση] έτσι ώστε να κερδίσουν απο την επερχόμενη υποτίμηση. Επιπλέον, πολλοί άρχισαν να δανείζονται δραχμές για να τις μετατρέψουν σε συνάλλαγμα στην συνέχεια, εκτιμώντας ότι οι αποδόσεις απο την επικείμενη υποτίμηση θα υπερκαλύψουν το κόστος του δανεισμού [3]. Τα επιτόκια αποτελούν το βασικό όπλο για την αντιμετώπιση των πιέσεων καθώς, στα πλαίσια της απελευθέρωσης της διεθνούς κίνησης κεφαλαίων και του περιορισμού του κρατικού παρεμβατισμού και ελέγχου σε συγκεκριμένους και μόνον στρατηγικούς τομείς, η κυβέρνηση δεν διαθέτει άλλα εργαλεία [εκτός των αγοραπωλησιών συναλλάγματος στην αγορά] [4]. Με την άνοδο των επιτοκίων οι καταθέσεις σε δραχμές [δηλαδή η διατήρηση δραχμών στα χαρτοφυλάκια, αντι για ξένα νομίσματα] γίνονται αποδοτικές και συνεπώς στηρίζεται η ισοτιμία της.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η πρόσφατη κερδοσκοπική επίθεση στη δραχμή έγινε κυρίως απο εγχώρια κεφάλαια και όχι απο μεγάλους κερδοσκόπους του εξωτερικού. Ως γνωστόν η δραχμή θεωρείται νόμισμα μιας μικρής χώρας υψηλού κινδύνου, γι’ αυτό οι μεγάλοι επενδυτές [και κερδοσκόποι] του εξωτερικού δεν το κρατούν στα χαρτοφυλάκια τους καθώς αφενός το ενδεχόμενο κέρδος απο την κερδοσκοπία σε βάρος της είναι συγκριτικά μικρό, αφετέρου διακινδυνεύουν χωρίς σοβαρή δυνατότητα κέρδους. Η κερδοσκοπία στα συναλλάγματα γίνεται συνήθως με μεγάλους όγκους κεφαλαίων που εκμεταλλεύονται σχετικά μικρές ποσοστιαίες διακυμάνσεις των αποδόσεων. Για νομίσματα μικρών και όχι ιδιαίτερα οικονομικά σημαντικών χωρών [συνεπώς με συγκριτικά μικρό όγκο κυκλοφορίας] οι δυνατότητες κερδοσκοπικών αποδόσεων είναι συγκριτικά μικρές. Η μη ύπαρξη σημαντικών δραχμικών αποθεμάτων στα χαρτο-

φυλάκια των μεγάλων κερδοσκοπών του εξωτερικού, καθώς και το ότι, παρά την φημολογούμενη θέση της Bundesbank περι υπερτιμημένης δραχμής, δεν υπήρξαν κρατικές πιέσεις απο το εξωτερικό για υποτίμηση της δραχμής οδήγησε στο να μην παρέμβουν οι πρώτοι στην κρίση της δραχμής. Φυσικά, σε περίπτωση παρέμβασης τους είναι εξαιρετικά αμφίβολο εαν θα άντεχε η κυβερνητική πολιτική καθώς ο όγκος των κεφαλαίων που μπορούν να κινητοποιήσουν ξεπερνά κατα πολύ τις κυβερνητικές οικονομικές εφεδρείες.

Η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ - εφαρμόζοντας τις γενικότερες εθνικές και υπερεθνικές κεφαλαιοκρατικές κατευθύνσεις - ανέβασε τα επιτόκια. Το αποτέλεσμα ήταν μεν η ήττα των κερδοσκοπών αλλά συγχρόνως και η κεφαλαιακή ασφυξία των παραγωγικών δραστηριοτήτων καθώς το κόστος του δανεισμού εκτινάχθηκε στα ύψη. Έτσι στην θέση της συναλλαγματικής κρίσης έρχεται μια δημοσιονομική κρίση (επιδείνωση των όρων διαχείρισης του δημόσιου χρέους) και μια επενδυτική κρίση.

Ποιό είναι όμως το πραγματικά επίδικο αντικείμενο, πίσω απο την μορφολογία και τα φληναφήματα και τους λεονταρισμούς κυβέρνησης, κομμάτων και ΜΜΕ; Πρόκειται ουσιαστικά για την εκδήλωση των προβλημάτων και των αδιεξόδων της κίνησης του κεφαλαίου στην χώρα μας. Έχοντας επιλέξει, σε μια παλαιότερη περίοδο και υπο άλλες συγκυρίες, την συμμετοχή του στην ΕΟΚική ολοκλήρωση αρχίζει να συναντά τα πρώτα μεγάλα εμπόδια. Αφενός, συμμετέχει και συμπλέει στην παγκόσμια, σήμερα, τάση για απελευθέρωση της κίνησης του κεφαλαίου μέσα στα πλαίσια της ραγδαία εντεινόμενης διεθνοποίησης του. Αυτό συνεπάγεται ότι διανοίγονται νέα πεδία κερδοφορίας πέρα και υπεράνω κρατικών ορίων για τα δυναμικά και κερδοφόρα κεφάλαια αλλά, ταυτόχρονα, περιορίζεται η δυνατότητα κρατικής στήριξης και προστασίας των λιγότερο ανταγωνιστικών κεφαλαίων. Αφετέρου, έχοντας επίσης υιοθετήσει την πολιτική της “σκληρής δραχμής”, ως όχημα της προηγούμενης κατεύθυνσης σήμερα, αντιμετωπίζει τους πρώτους σημαντικούς κραδασμούς των επιλογών αυτών. Εμπρός στην κατάσταση αυτή εξακολουθεί να πρυτανεύει η αρχική επιλογή - της εμμονής στην αρχική γραμμή με όλο το κόστος αλλά και τα ωφέλη - συγχρόνως όμως σημαντικές μερίδες του κεφαλαίου στην χώρα μας αρχίζουν να έχουν και δεύτερες σκέψεις (λιγότερο δυναμικά ή και διεθνοποιημένα κεφάλαια) και εκφράζονται υπέρ μιας προσφυγής στην κρατική στήριξη και υποτίμησης ενώ επίσης άλλα (ιδιαίτερα διεθνοποιημένα [τα οποία ενοποιούνται ως κοινωνικό κεφάλαιο - έχουν δηλαδή ως βασικό πεδίο κερδοφορίας - υπεράνω κρατικών ορίων] ή δεόντως τυφλά όσον αφορά το συνολικό κεφαλαιοκρατικό συμφέρον) δοκιμάζουν να επωφεληθούν απο τα προβλήματα της κίνησης αυτής. Οι φωνές για επιθετική διολίσθηση, οι οϊμωγές (“αριστερές” και δεξιές) για την ζημίωση του εθνικού κεφαλαίου απο τις ΕΟΚικές δεσμεύσεις και ακόμη και μια αντιπολίτευση στην ΕΟΚ που μερικές φορές αγγίζει τα όρια του αστικού αντι-ΕΟΚισμού (δηλαδή αμφισβητεί την μέχρι σήμερα συνολική στρατηγική επιλογή του κεφαλαίου, που

ενοποιεί όλες τις μερίδες του) είναι ενδεικτικές.

Εν κατακλείδι, η πρόσφατη νομισματική-συναλλαγματική κρίση αποτελεί μορφή εκδήλωσης της γενικότερης κεφαλαιοκρατικής κρίσης και των προσπαθειών κεφαλαιοκρατικής ανασυγκρότησης. Η διεθνοποίηση του κεφάλαιου παίρνει στην περίπτωση της Ελλάδας την μορφή της ένταξης στην ΕΟΚική ολοκλήρωση, με τις ειδικές μορφές συντονισμού και κατευθύνσεων που η τελευταία προτάσσει. Το ελληνικό κεφάλαιο έχει ενεργό λόγο στα τεκταινόμενα αυτά - σύμφωνα πάντα με το ειδικό του βάρος - και φυσικά σε καμμία περίπτωση δεν αποτελεί μια σχεδόν αποικιοκρατικά δεσμευμένη, όπως αρέσκονται να διασαλπίζουν οι εκ Περισού - και εκ του περισού - εκπορευόμενες αναλύσεις. Μέσα σε συνθήκες προϊούσας κρίσης και αναδιαρθρώσεων καθώς και επίταξης των διεθνών ανταγωνισμών, οι κατευθύνσεις αυτές δεν είναι ανέξοδες. Εάν η ενιαία αγορά του 1992 δημιούργησε σημαντικά - πλην όμως όχι άμεσα αισθητά - διαρθρωτικά προβλήματα τόσο στην παραγωγική βάση όσο και στην διάρθρωση του εξωτερικού εμπορίου (με εμφανείς σήμερα επιπτώσεις στο εμπορικό ισοζύγιο), η απελευθέρωση των κεφαλαιακών κινήσεων και ο συντονισμός των οικονομικών πολιτικών - μάλιστα υπο συνθήκες κρίσης και πραγματικής απόκλισης αντι σύγκλισης των οικονομιών - δημιουργεί ακόμη οξύτερα και πολύ πιο άμεσα αισθητά προβλήματα. Αυτός όμως ο οποίος πληρώνει τα σπασμένα - τόσο τις επιτυχίες όσο και τις αποτυχίες - είναι ο κόσμος της εργασίας. Είτε με υψηλά επιτόκια, είτε με υποτίμηση το βάρος της προσαρμογής περνά ούτως ή άλλως μέσα απο τον περιορισμό του εργατικού εισοδήματος και την αύξηση της εκμετάλλευσης μέσα στην παραγωγή. Είναι ενδεικτικό ότι, με αφορμή την κρίση, προβλήθηκε πανταχόθεν σχεδόν ως αδιαφιλόνικη και αδήρητη ανάγκη η επέκταση και επίσπευση των ιδιωτικοποιήσεων.

Αξίζει, επίσης, να προσεχθεί η στάση των κομμάτων. Η ιδιότυπη "συγκυβέρνηση" των επίσημων ΠΑΣΟΚ-ΝΔ, μέσα στην γενικότερη πολιτική αφασία τους, στήριξε την συμπεφωνημένη ΕΟΚική κατεύθυνση. Συγχρόνως όμως στις παρυφές τους και όχι απο λιγότερο επίσημα στόματα άρχισαν να διατυπώνονται, έστω και συγκεκαλυμμένα, ερωτήματα τόσο για τον τρόπο τουλάχιστον της απελευθέρωσης της κεφαλαιακής κίνησης όσο και για την πολιτική της "σκληρής δραχμής". Οι απόψεις αυτές απόκτησαν επίσημη υπόσταση στα μικρότερα κόμματα. Η ΠΟ.ΛΑ. υποστηρίζει απο μια δεξιά εθνικιστική σκοπιά την καθυστέρηση της απελευθέρωσης [εκμεταλλευόμενη τα περιθώρια που όντως αφήνει η ΕΟΚ] και ταυτόχρονα την επιθετική διολίσθηση της ισοτιμίας της δραχμής, κάνοντας μια επιθετική αντιπολίτευση στις ΕΟΚικές επιλογές καθώς και στον τρόπο και την θέση ένταξης της Ελλάδας σε αυτές. Το δε ΚΚΕ υπεραμύνεται του ελληνικού εθνικού κεφαλαίου και της καταστροφής του απο τις ΕΟΚικές κατευθύνσεις, διατυπώνοντας έτσι έναν πιο ρητό (αν και σαφώς μετριασμένο σε σχέση με το παρελθόν, ιδιαίτερα μετα τις απόψεις περι προοδευτικού συσχετισμού και αλλαγής μέσα στην ΕΟΚ) αντι-ΕΟΚικό λόγο που όμως προσβλέπει σε μια συμμαχία

με το εθνικό κεφάλαιο και του λείπει οποιοσδήποτε ουσιαστικός αντικαπιταλιστικός χαρακτήρας. Τέλος, ο επίσημος συνδικαλισμός “νέου τύπου” έδωσε απτά δείγματα γραφής καθώς απο πρόμαχος των εργατικών αιτημάτων έχει γίνει συμβουλάτορας και δουλίκος υποτακτικός της “εθνικής οικονομίας”. Είναι χαρακτηριστική η ανακοίνωση της ΟΤΟΕ [Ελευθεροτυπία, 20-5-1994] όπου χωρίς κανένα ίχνος κριτικής στις ΕΟΚικές κατευθύνσεις, ούτε καν κάποια έστω ελαφρά ενασχόληση με τις τυχόν ελλειψώσεις τους επάνω στους εργαζόμενους επιδίδεται στο κυνήγι κάποιων σκοτεινών συνομοτών και κερδοσκοπών που υπονομεύουν την “εθνική οικονομία”. Αν κάποιοι είναι τέτοιου τύπου σκοτεινά και κατάπτυστα υποκείμενα αυτοί είναι σημαντικά και καθόλα αξιοσέβαστα τμήματα του ίδιου του ελληνικού κεφαλαίου, που αποδεικνύουν για πολλοστή φορά ότι το κεφάλαιο αυτό καθ’ εαυτό δεν έχει πατρίδα, αλλά χρειάζεται μια πατρίδα δευτερεύοντως τόσο για την προστασία του στον ανταγωνισμό του με άλλα κεφάλαια, όσο και για τον έλεγχο και την πειθάρχηση των “δικών” του εργατών.

Αν κάτι φαίνεται να απουσιάζει δραματικά απο το σκηνικό είναι μια μαζική και μάχιμη αριστερή φωνή που να αντιπαλεύει συνολικά τον καπιταλισμό, να αναδεικνύει την σχέση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης με την εσωτερική κεφαλαιακή συσσώρευση, και να υπερασπίζεται τον κόσμο της εργασίας.

Υποσημειώσεις

1. Φυσικά για μεγάλους χρηματοκεφαλαιούχους η ύπαρξη προηγούμενων αυτών των περιορισμών είχε μόνον σχετική σημασία δεδομένου ότι είχαν πάντα τις διεξόδους εξαγωγής κεφαλαίων. Άλλωστε είναι γνωστό το εξαιρετικά υψηλό επίπεδο καταθέσεων ελλήνων στο εξωτερικό.
2. Δηλαδή, ο ρυθμός διολίσθησης της ισοτιμίας της δραχμής να υπολείπεται του ρυθμού του πληθωρισμού και συνεπώς η πραγματική ισοτιμία της δραχμής να είναι μεγαλύτερη απο ότι πραγματικά θα έπρεπε. Η πολιτική αυτή εφαρμόζεται διεθνώς ως μέσο καταπολέμησης των πληθωριστικών τάσεων, αλλά ουσιαστικά ως μηχανισμός επιβολής των εκκαθαριστικών διαδικασιών της καπιταλιστικής κρίσης. Τα λιγότερο ανταγωνιστικά κεφάλαια δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό κρυβόμενα πίσω απο μια χαμηλή συναλλαγματική ισοτιμία.
3. Κερδοσκοπικές κινήσεις αυτού του τύπου [σύγκρουσης δηλαδή κυβερνητικής οικονομικής πολιτικής και αγορών] έχουν συνήθως σωρευτικό χαρακτήρα, δηλαδή οι αγορές πιέζουν, οι κυβερνήσεις ανθίστανται χρησιμοποιώντας ότι όπλα διαθέτουν - τα οποία είναι σχετικά περιορισμένα μετά απο μια δεκαπενταετία σχεδόν πολιτικών οικονομικής απορρύθμισης - μέχρι να υποκύψει ο λιγότερο ισχυρός.
4. Η υποτίμηση, σήμερα, γενικώς αποφεύγεται γιατί ακριβώς παρεμποδίζει τις εκκαθαριστικές λειτουργίες της κρίσης και συγχρόνως δίνει “ανόσια” (με την έννοια ότι δεν προκύπτουν απο τις πραγματικές δυνατότητες κεφαλαιακής συσσώρευσης) πλεονεκτήματα έναντι τόσο των ανταγωνιστών όσο όμως και των εταίρων στις ιμπεριαλιστικές ολοκληρώσεις.
5. Είναι χαρακτηριστική η πρόταση της ΠΟ.ΛΑ., που προτείνει μια παραλλαγή της προαναγγελθείσας επιθετικής διολίσθησης. Δηλαδή διολίσθηση της ισοτιμίας με ρυθμούς μικρότερους απο τον πληθωρισμό - επομένως “ανόσια” πλεονεκτήματα έναντι εταίρων και ανταγωνιστών - αλλά συγχρόνως προγραμματισμένη και ανακοινωμένη εκ των προτέρων ώστε να μην διαστρε-

βλώνονται οι προσδοκίες της αγοράς. Πρόκειται για μια εγχειριδιακή συνταγή των νεοσυντηρητικών Οικονομικών (δοκιμασμένη συχνά στην Λατινική Αμερική παλαιότερα με το όνομα "tablita") με αμφίβολα αποτελέσματα. Συνιστά ουσιαστικά ένα νόθο μίγμα πίστης στην αγορά στο εσωτερικό (μη διαστρέβλωση των διαβόητων προσδοκιών της κλπ.) και κρατικής στήριξης όσον αφορά το εξωτερικό (όπου οι πραγματικοί οικονομικοί όροι διαστρεβλώνονται απο μια αναντίστοιχη ισοτιμία). Τέτοιες προτάσεις στηρίζονται είτε σε μεσαίου επιπέδου και μη επαρκώς διεθνοποιημένα κεφάλαια (που η διεθνοποίηση του κεφάλαιου τα έβλαψε) είτε σε ενδεχομένως εξαιρετικά δυναμικά και κερδοφόρα κεφάλαια που ασφυκτιούν μέσα στο υπάρχον πλαίσιο συνεργασίας και ανταγωνισμού με άλλα ξένα κεφάλαια (εν προκειμένω της ΕΟΚ) και διεκδικούν με την κρατική υποστήριξη, είτε μια αναδιαπραγμάτευση των όρων συνεργασίας είτε μια ριζική αλλαγή των διεθνών συμμαχιών.

Γιώργου Λογοθέτη: *Ευρωεκλογές: Η κρίση της "Ενωμένης Ευρώπης"*

Κατά γενική διαπίστωση οι πρόσφατες Ευρωεκλογές έγιναν σ' ένα υποτονικό κλίμα, σχεδόν μέσα στη γενική αδιαφορία. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός της μεγάλης αποχής στις χώρες όπου η ψηφοφορία, αντίθετα με τη χώρα μας, δεν ήταν υποχρεωτική. Ποιές είναι οι αιτίες της αδιαφορίας των πολιτών για εκλογές που υποτίθεται θα βάρυναν για το μέλλον της Ευρωπαϊκής ενοποίησης;

Μια πρώτη αιτία είναι η έλλειψη πληροφόρησης των πολιτών για το χαρακτήρα της Ένωσης και για τα μεγάλα διακυβεύματα της σημερινής φάσης. Τα κόμματα, παντού αλλά και ειδικά στη χώρα μας, αρκέσθηκαν σε συνθήματα αόριστα, που δεν δέσμευαν για τίποτα και που φενάκιζαν την πραγματικότητα. Μικρό ανθολόγιο αοριστίας και φενάκης: Ισότιμοι Έλληνες-Ισότιμοι Ευρωπαίοι. Δυνατό ΠΑΣΟΚ, δυνατή Ελλάδα. Για μια άλλη Ευρώπη. Ευρώπη των Λαών. Ευρώπη των Πολιτών. Ευρώπη της Ανθρωπιάς. Ψηφίζω Ελπίδα. Ψηφίζω προοπτική, κ.λπ. Γιατί τόση αοριστία; Επειδή κανένα από τα κόμματα (με εξαίρεση τις μικρές κινήσεις της αντισυναινετικής Αριστεράς) δεν είχε συμφέρον να μιλήσει συγκεκριμένα για τα προβλήματα της Ε.Ε. και τις προοπτικές της. Για τον ίδιο λόγο οι τηλεοπτικές συζητήσεις αφιερώθηκαν σε μέγιστο βαθμό σε θεσμικά θέματα - σε αναγωγή των προβλημάτων στο επίπεδο των θεσμών, δηλαδή στην αντιστροφή των σχέσεων αιτίας και αποτελέσματος.

Δεν είναι συνεπώς τυχαίο ότι την ψήφο των πολιτών την καθόρισαν περισσότερο κομματικοί και ιδεολογικοί προσανατολισμοί, παρά το μέλλον της "Ευρώπης". Ωστόσο η αδιαφορία δεν οφειλόταν μόνο, ούτε κυρίως, στην έλλειψη